

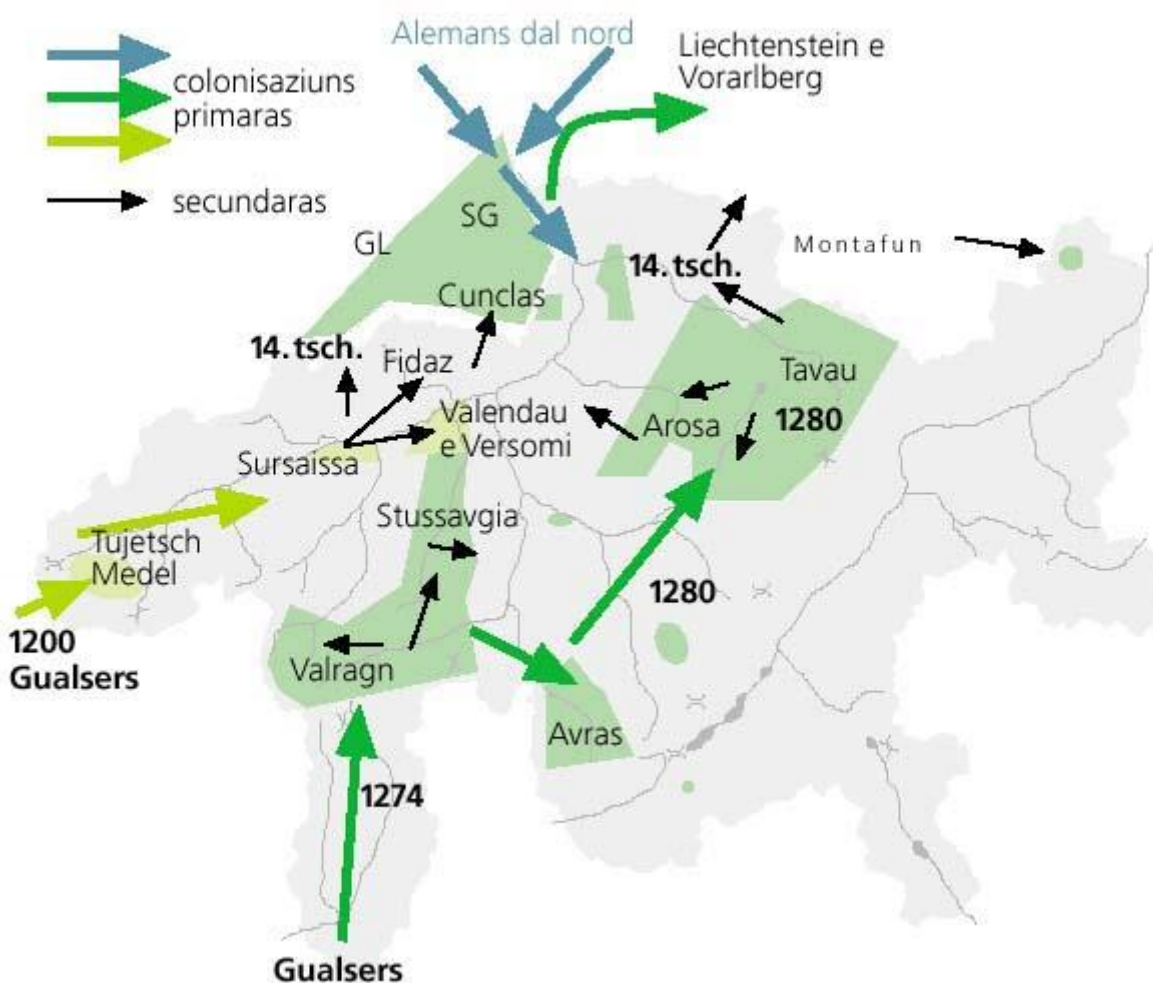
Jeu hai tractau en lecziun 1 ils eveniments historics principals dalla davosa perioda prelitte-rara romontscha, la perioda da 1250 tochen tier la fundaziun dil Stadi dallas Treis Ligias, 1524. Da pauc pli tard, numnadamein da 1527, datescha lu igl emprem text romontsch pli liung, e cun lez entscheiva lu la historia dils **texts** romontschs, buc mo la historia dil romontsch, sco tochen da cheu. Jeu hai era tractau cuortamein l'emprema consequenza linguistica da quellas divisiuns internas el territori grischun, il svilup pli e pli independent dil romontsch en quellas regiuns. Cun quei ch'il romontsch vegn buc duvraus sco lungatg d'administraziun, ni el stadi ni en ina da quellas regiuns, ei quei svilup dil tuttafatg liber ed independent da regiun tier regiun, quei che meina lu ad ina ferma diversificaziun dialectala dil romontsch. Quei succeda da quei temps buc mo el romontsch, mobein era en auters loghens, sco p.ex. el tudestg, sco nus vein viu. Mo che leu vegn quei svilup lu canalisau naven dad in cert temps puspei, aschia ch'ei entscheiva lu puspei a dar ina stabilisaziun dil lungatg, quei che meina lu era puspei ad ina certa convergenza. Quei svilup dat ei buc el territori linguistic romontsch.

Ina secunda consequenza linguistica da quei declin dalla pussonza centrala, schegie mo ina consequenza indirecta, ei la colonisaziun dils Gualsers stada. Ils Gualsers ein vegni acceptai e per part schizun vegni clamai el Grischun dils signurs locals en emprema lingia per ver a disposiziun schuldada. Quei vess ei buc duvrau, sche la pussonza imperiala fuss stada intacta; ils signurs locals vessen lu gie buc astgau menar uiaras in encunter l'auter. Probabla-mein vess igl imperatur schizun scumandau quella colonisaziun gest ord il motiv, che quella vess periclitau sia atgna pussonza. Aschia ein ils Gualsers denton gest vegni el dretg mument. L'emprema culegna gualsra el territori dil futur cantun Grischun ei **Valragn**, per tud. Rheintal, gest cu ch'ins vegn ord il tunnel dil San Bernardino. Quei territori ei vegnius colonisau entuorn **1250** dils Gualsers. Avon era il territori nunhabitaus e s'udeva als conts da Sax-Mesauc, che savevan buc trer a néz el, per quei ch'el era separaus da lur agen territori entras in cuolm ch'ins saveva buc surmuntar d'unviern, il Sogn Bernardin. Per quei han els surschau bugen cuort suenter 1250 il territori als Gualsers, culla speronza ch'ei miri lu ora enzacu enzatgei en tscheins respectivamein dieschmas. Il territori da Valragn empau plinano, cun Spligia, Medel e Sufers, era habitaus e s'udeva ensemen cun Schons als conts da Vaz. Lezs enconuschevan ils Gualsers ord las battagliais denter Guelfs e Ghibellins ella Lombardia e savevan, ch'ei seigien fetg buns guerriers. Damai ch'ils Gualsers sesentevan pauc segirs da quella vart dil cuolm mo sut la protecziun dils conts da Sax-Mesauc, che vevan avunda da pertgirar lur territori als cunfins cul Tessin, han ei fatg 1277 in patg culs conts da Vaz. Quei patg ha schau e segirau ad els praticamein tut las libertads, auter che la giurisdicziun aulta, per ina pintga summa annuala en daners, ferton ch'ils Gualsers han empermess da star a disposiziun als conts da Vaz da tut temps sco mercenaris, pia sco schuldada pagada.

Igl ei denton buc stau mo tier quella colonia da Valragn. Cu ch'ei ha entschiet a ver memia bia glied a Valragn, han ils da Vaz proponiu als Gualsers **Tavau** sco proxima colonia. Tavau era bein buc dil tuttafatg nuncultivau, veva denton praticamein mo in pèr cuolms che s'udevan tier Claustra/Klosters, pia aunc plaz avunda. Da Tavau ein ils Gualsers lu vegni téc a téc **Claustra** e dalla **Portenza** giuado dad ina vart, sur ils cuolms vi ad **Arosa**, ch'era è aunc buc populaus stablamein da quei temps, da l'autra vart, e lu era leu, mintgamai ch'ei deva ina buna caschun, tec a tec dil **Scanvetg** giu. Da lur colonia oriunda da Valragn ein ei plinavon i el decuors dil 14. tschentaner sur in auter cuolm vi ed ein arrivai dad ina vart en **Stussavgia** ed en **Val S.Pieder**, da l'autra vart ad **Avras**. A Valendau ein ei lu fruntai sin

in'otra immigraziun gualsra, probablamein pli veglia, ch'era vegnida directamein dil Valleis sul Furca e l'Alpsu a **Tschamut**, oriundamein ina culegna gualsra. Els han colonisau en Surselva **Sursaissa**, **Valendau** e **Versomi** ed entgins loghens pli aults, sco **Fidaz**, ch'ei denton puspei u vegni bandunai e daventai cuolms ni vegni reromontschai pli tard. La gruppa da Stussavgia ei era ida sur il Cunclas ella Val Tamina, e da leu el Liechtenstein, nua che Triesenberg ei ina culegna gualsra, e vinavon tochen el Vorarlberg, nua ch'ei dat in 'Grosses Walsertal' ed in 'Kleines Walsertal' tochen sil di dad oz. Da l'otra vart ha ei era dau ina immigraziun dad Alemans dil nord, ch'ei denton stada pli plauna durant quei temps, mo che cuntinuescha tochen sil di dad oz. Ina buna survesta da quellas colonisaziuns dat la suandonta carta, ch'ei prida da la *Istorgia grischuna*, p.98.¹

Immigraziuns alemannas

En general han ils Guaisers colonisau igl emprem territori ch'era u aunc nunurbarisau ni lu cultivaus mo pauc, e cunzun territori en regiuns pli aults. Ils indigens romontschs preferivan cultira sut 1200 meters, perquei ch'ei mettevan graun e semnavan era glin e coniv, fer-ton che ils Guaisers vevan mo tratga da biestga ed economia da latg, ch'ins sa era far sur 1200 meters. Sch'ei deva denton caschuns da cumprar funs pli a bass, vegnevan secapescha era ils Guaisers buc nuidis pli a bass e cun quei en contact e conflict culs indigens

¹ Adolf Collenberg, Manfred Gross, *Istorgia grischuna*, Cuira, Lia rumantscha 2003.

romontschs. A Claustra ha ei lu era beingleiti dau carplinas, tgi che astgi metter il mistral, ils Gualsers ni ils indigens. Ils Gualsers han giu naven da l'entschatta il dretg d'eleger sezs lur autoritads, ferton ch'ils indigens vevan buc quei dretg da quei temps. Claustra veva survegniu quei dretg pervia dils Gualsers, aschia che lezs levan secapescha era eleger il mistral da lur glied, quei ch'ils indigens han empruau da contestar, tochen ch'ei eran aunc ella maioritad. Ditg ha quei denton aschia ni aschia buc cuzzau.

Pil romontsch ei quella immigraziun dils Gualsers stada aunc mendra che l'immigraziun alemanica ella perioda dad 800-1250, ch'ei secapescha era ida vinavon suenter 1250. En certas vals ei il romontsch vegnius en ina zaunga da germanisaziun, aschia p.ex. ella Portenza ed el Scanvetg. Da Tavau engiu vegneva il squetsch dils Gualsers, da Landquart ensi la germanisaziun alemanica, aschia che la val ei vegnida germanisada bia pli spert cumpletamein che sche quei fuss succediu mo da sutensi. La medema situaziun vein nus era el Scanvetg: ina germanisaziun dad ina vart dad Arosa ano, da l'autra vart da Cuera ensi. Pil Scanvetg ha HANS STRICKER demussau igl effect da quella zaunga en sia lecziun d'inauguraziun a Turitg, publicada ella *Vox Romanica* 45 (1986) p.55-82. Il Scanvetg ei veramein vegnius germanisau ualti miez e miez da domisduas varts, sco quei ch'ins sa eruir sin basa dil dialect different dils Gualsers e dils Alemans da Cuera, aschia ch'ei ha duvrau mo la mesadad dil temps, che quei ch'ina germanisaziun usuala vess duvrau.

Denton era en loghens, nua che la vegnida dils Gualsers ha buc menau aschi spert ad ina germanisaziun cumpleta, sco p.ex. a Schons ed en Surselva, ha ella fatg pli fleivla la posiziun dil romontsch e fa quei praticamein tochen sil di dad oz. In'emprema consequenza dalla preschientscha da Gualsers en quels territoris ei il fatg, ch'ils documents uffizials entscheivan a midar en quels territoris dil latin al tudestg. Cunquei ch'ils Gualsers eran buc nobels e vevan giu negina scolaziun, ch'ei signavan denton contracts culs signurs, han lezs entschiet a far quels contracts cun els per tudestg. Aschia ei l'emprema Brev da libertad dil Gualsers, quella da Valragn da 1277, aunc scretta per latin. La brev da libertad da Tavau da 1289, 12 onns pli tard, ei gia scretta per tudestg. Ils Gualsers ein denton buc ils solis ch'ei la cuolpa da quella midada. Il pli vegl document tudestg el territori dil Grischun garantescha numnadamain a quels dil marcau da Luzern passadi liber tras il Grischun ed ei suttascrets digl uestg da Cuera, da quei temps Hugo ils I da Werdenberg, e da Walter da Vaz, che savevan secapescha domisduas tudestg, mo era latin; Walter da Vaz ha gie aunc scret ni plitost schau scriver igl onn avon la brev da libertad da Valragn per latin. Il contact culs Confederai, che savevan era buc latin avunda per tals contracts, ei segir era in auter factur da germanisaziun.

Naven da 1289 entscheivan lu ils documents tudestgs a vegnir pli frequents; 1293 dat ei in document digl uestg da Cuera per tudestg; igl uestg ha num Bertholt. 1295 suondan lu ils proxims documents tudestgs da quei uestg. Igl emprem da quels dat dretgs d'administraziun als Plantas da Zuoz, l'auter in contract cun ils baruns da Vaz. Naven da quei datum anfl'ins lu praticamein mintg'onn documents tudestgs, era sch'ils documents latins prevaleschan aunc claramain da quei temps. Mo ils documents tudestgs vegnan lu pli e pli frequents naven da 1300, ed entuorn 1350 ein ils documents dil Grischun lu schon ca. miez tudestgs e miez latins. Igl ei lu era buc da smarvegliar, ch'il contract da fundaziun dalla Ligia Grischa a Glion da 1395 ei screts per tudestg, malgrad ch'ei setracta d'in contract denter ils signurs principals dalla Surselva, igl avat Gion dalla claustra da Mustér, il barun Duri da Razén ed il cont Albert da Sax, che veva artau la Lumnezia dils da Belmont. Dils signurs vess ins en sesez saviu

spitgar, ch'els sappien era latin, mo igl ei pusseivel ch'il barun da Razén veva misergias cun lez. El decuors dils proxims onns ein lu era singuls vitgs tudestgs vegni vitier tier quella Ligia, denter quels era Val e Sursaissa, pia dus vitgs da Gualsers. Perquei ei lu il contract oriund vegnius renovaus 1424 a Trun e slargaus denter auter cul territori da Valragn, pia puspei in territori dils Gualsers. Il contract da Trun ei era screts per tudestg, aschia che nos babs han u engirau sut igl Ischi enzatgei ch'ei han buc capiu, ni ch'ei han engirau insumma nuot; la davosa versiun ei pli probabla. En tut han numnadamein 10 partidas suttascret la brev da 1424, 7 signurs feudals e 3 representants independents: in representant dils libers sur igl uaul da Flem, en emprema lingia quels da Laax, denton era da Sevgein ed in pèr singuls, lu in representant da Valragn ed in representant da Schons. Quels da Schons vessen gnanc giu il dretg da suttascriber la brev, perquei che Schons s'udeva da quei temps als conts da Werdenberg-Sargans, che vevan artau els dils baruns da Vaz. Ei han lu era buc in agen sigil, mobein han fatg sigillar il proxim, ch'ei han pudiu tier che veva il dretg da sigilar, giuncher Cristoffel da Riggerberg da Zignau. 'Nos babs' han pia giu da dir nuot en caussa ed han, sch'ei eran insumma leu, segir buc capiu els detagls, pertgei ch'ei mava insumma.

La Ligia grischa ei lu aunc vegnida renovada pliras gadas, e da temps en temps stuev'ins scriver il text da niev, perquei ch'il text vegl veva tontas agiuntas e correcturas ni era en in stan aschi miserabel ch'ins saveva buc duvrrar el pli. Quei ei p.ex. vegniu fatg 1553, secapescha puspei per tudestg. Ina secunda gada ei la brev vegnida scretta da niev 1717, puspei per tudestg. Anno 1726 ei lu il text **tudestg**, ch'era secapescha il text original, vegnius stampaus². **Quei** text ei lu finalmein era vegnius translataus 1797 per romontsch e publicaus cul tetel *Bundsartikel en ramonsch*³. Ei vegn era indicau, tgi ch'ha procurau per l'edizium da 1726: *et era gl'on 1726. tras camond sut il Regimen da sia sapienscha Sigr. Landrichter Cion Ludovig de Castelberg (...) mess en quest bien uorden, e stampau ec.*, pia in Romontsch. Perquei han ins lu era supponiu, che la translaziun seigi vegnida fatga da Theodor de Castelberg, renumau politicher e poet da quei temps. Bia ha quella translaziun buc gidau pli; dus onns pli tard ei il Stadi dallas Treis Ligias ius a fin ellas consequenzas dalla revoluziun franzosa.

Indicaziuns davart l'istoria da quella 'brev' anfl'ins en in artechel da PIEDER TUOR egl Ischi 19, 1924, 126-135, leu era ina translaziun sursilvana empau arcaisonta dil text da quella brev. Quei che pertucca las indicaziuns historicas ston ins denton dar empau adatg cun quei artechel. Per l'ina eis el screts per la commemoraziun dil 5avel centennari da quella brev, ha pia la tendenza da surfar empau l'impurtonza da certs acturs, per l'autra stat Pieder Tuor sut l'influenza dalla romantica tudestga, ch'ha la tendenza da surschazegiar massivamein la rolla dil pievel el temps medieval.

Ins sa pia bein buc dar mo als Gualsers la cuolpa, ch'il tudestg ei vegnius duvraus aschi ditg sco lungatg administrativ ella Ligia grischa. Ils avats da Mustér ed ils auters nobels da quella Ligia savevan segir ils biars era meglier tudestgs che romontsch, e per far ei per latin tunschevan las enconuschientschas dils biars baruns era buc. Lu vessen secapescha era ils

² *Statuta und Articul des löblichen Oberen Grawen Pundts: erleutert u.s.w. im Jahr 1713 und anno 1717 Verbesseret (...)*, Banadutz, [s.n.], 1726.

³ *Bundsartikel en ramonsch., Statuts et artikels della lud.^a Ligia grischa, Enciert anno 1528., Ed era prij si, e ratificai dils Lud. Cumins da salvar per adina, mo cun zun Ao 1713., ed 1717. meglierentai (...)*, Coira, Bernad Otto, 1797. Igl exemplar dalla Biblioteca chantunala grischuna ei vegnius digitalisau e sa vegnir consultaus en lingia.

Romontschs saviu dar empau dapli peisa al romontsch en quels gremis ni silmeins en lur agen vitg. Mo era leu ein ils protocols vegnir screts ditg per tudestg, malgrad che las radunzas sesplegavan segir per romontsch; il pievel cumin saveva buc tudestg.

Ils Gualsers ein restai in problem per il manteniment dil romontsch tochen sil di dad oz. Ozildi ein ins puspei vidlunder da fusiunar ni silmeins collavurar en gremis che van sur la vischnaunca or e pertuccan entiras regiuns. En tut las instituziuns regionalas, dallas qualas era Gualsers fan part, vegn tschintschau tut per tudestg e publicau il bia era era, nun ch'ei detti reclamaziuns. Lu vegn fatg in tempset enzatgei per romontsch, mo scochemai ch'ei fa puspei prescha e negin recloma pli, vegn puspei tut fatg mo per tudestg.

Tut auter stat ei en quei grau el temps medieval ed era aunc ditg suenter ell'Engiadina, cunzun ell'Engiadin'aulta, ch'ha giu negina immigraziun gualsra pli gronda. Per l'ina semantegn leu il latin bia pli ditg sco lungatg giuridic ch'ella Surselva. Tochen viers la fin dil 17avel tschentaner ein tut ils documents indigens da l'Engiadina screts per latin, ferton che p.ex. igl archiv da Trun, in dils megliers archivs dalla Surselva, cuntegn naven da 1428 tochen entuorn 1750 mo documents tudestgs, cun excepziun da duas brevs ecclesiasticas ufficialas pertuccont la consecraziun dalla baselgia parochiala e la caplutta da S.Onna, ch'ei screttas per latin. Il cumin da l'Engiadin'aulta perencunter fa 1544 sco emprem cumin grischun insumma agens statuts civils e criminals, e quei per latin. Dil preambel a quels statuts resorta era, tgi ch'els ein vegni fatgs, numnadamein *per nobiles et prudentes Joannem Traversum (...) et Jacobum Bifrunum*. Gian Travers e Jachiam Bifrun vegnin nus lu era aunc a tractar en connex culs emprems texts romontschs; igl ei ils medems auturs che stattan era a l'entschatta dalla litteratura romontscha. Ils statuts civils ein vegni revedi ed augmentai 1563 da 168 artechels sin 351, pia per dapli ch'il dubel, tut per latin. Quels statuts ein lu vegni translatai gia 1605 en romontsch da singulas vischnauncas, translaziuns ch'ei era vegnidas sancziunadas dil Cussegl da cumin, schegie cun la resalva, ch'ei dueigien buc - jeu cite-schel: "sminuir da quei che cumpara el statut original per latin". Ozildi formulass ins quei aschia: "Per l'interpretaziun da quels statuts ei il text latin decisiv." Ils statuts latins da 1563 ein stai en vigur tochen 1664, lu ein els vegni revedi e fatgs directamein per romontsch cun quella caschun. Ell'Engiadina van ins pia dil latin al romontsch a l'entschatta dil 17avel tschentaner, cu ch'ei dat memia paucs pli che san latin, ferton ch'il latin vegn bandunau pil tudestg en Surselva gia viers la fin dil 14avel tschentaner. La Surselva stat lu praticamein tiel tudestg tochen alla fin dil 18avel, per part era tochen ella mesadad dil 19avel tschentaner. Igl emprem document ufficial romontsch digl archiv da Trun datescha p.ex. pér da 1795, schegie ch'ils protocols da vischnaunca vegnan screts naven da 1686 per romontsch. Da quels che san tudestg era secapescha pli sempel d'anflar che da quels che savevan latin, aschia ch'il tudestg ha saviu semantener bia pli ditg sco lungatg administrativ, leu nua ch'el vegneva duvraus, ch'il latin. Il diever current dil tudestg enstagl dil latin ella Ligia grischua ha retardau fetg il diever dil romontsch per tals texts.

Aschi lunsch pia davart las consequenzas socio-linguisticas dils eveniments historics pil romontsch duront quella perioda. Las regiuns romontschas dil Grischun survegnan pia el decuors da quei temps tut autras premissas linguisticas, sco ch'ins vesa da quella cumparegliaziun denter la situaziun en Surselva ed ell'Engiadin'aulta. E l'immigraziun dils Gualsers gioga segir era ina rolla en quei svilup different dallas duas regiuns. Las regiuns cun Gualsers vegnan aunc pli fetg sut l'influenza tudestga, ferton che las regiuns senza immigraziun

tudestga vegnan anzi pli romanas entras il manteniment dil latin e la midada directa dil latin al romontsch.

Ils statuts da l'Engiadina'aulta, ton ils latins sco ils romontschs, ein edi dad ANDREA SCHORTA ella retscha 'Sammlung Schweizerischer Rechtsquellen', *Die Rechtsquellen des Kantons Graubünden, Die Statuten der Gerichtsgemeinden*, Tom I, Aarau 1980, in tom da 670 paginas. Ei dat en quella retscha aunc in tom cun ils texts da dretg da l'Engiadina bassa, ch'ei per regla pli giuvens che quels dall'Engiadina'aulta, perquei che l'Engiadina bassa ei vegnida da secumprar libra digl imperi austriac pér 1651 ed ha perquei buc saviu far atgnas leschas avon. Ei dat era in tom per la Val Müstair ed in tom dad indices, indispensabels per tut tgi ch'ha da far cun texts vegls. Denton ein era ils texts da dretg sursilvans, ch'ei publicai empau dapertut entuorn, vegni rimnai e reedi en in cudisch cul tetel *Fontaunas da dretg romontschas, ord igl anteriur territori grischun dalla Ligia dalla Casa da Dieus e dalla Ligia Grischa*, edidas da MARTIN BUNDI, Cuera 2007, ella retscha Romanica Rætica 17. Ils biars texts da quei cudisch ein semplamein reproducziuns dallas Annalas e dalla Crestomazia, sebasan pia buc sils manuscrets originals. In pèr manuscrets ein edi da niev, ed in manuscret ni l'auter ein silmeins tschentai da niev, ed en in cass vegn il stampat original copiaus e buc il text dalla Crestomazia, aschia ch'ins sa tutta era duvrrar quella ediziun. Las dataziuns indicadas ein denton da prender cun precauziun. Bundi surpren per ordinari la data digl original tudestg ni latin era pil text romontsch, era sche quel ei translataus claramain pli tard.⁴ En scadin cass survegn ins ina sperta survesta, tgei ch'ei dat tut sin quei sectur en Surselva. Mo sin quei vegnin nus lu aunc a revegnir cu nus vegnin tier quei temps; pil mument va ei mo per illustrar il svilup dil tutfatg different enteifer las duas regiuns ch'ei stadas ditg las regiuns dominantas ell'istoria dil romontsch.

Cun quei vessen nus lu igl ambient historic e social da quella perioda. Ina resumaziun da quellas datas dat il fegl 2.

Lu savein nus ir tiel svilup linguistic dil romontsch duront quella perioda da 1250-1524. Documents directs romontschs ord quei temps dat ei mo in soli, e quei in ualti cuort, la schinumada 'Perdetga da Müstair' da 1389. Lezza lasch jeu denton per la fin da quella perioda. **Mo** sin basa da lezza san ins aschia ni aschia buc dir la massa dil svilup dil romontsch duront quei temps. Ella ei schon ualti datier dil stadi dils emprems texts pli liungs ladins da l'entschatta dil 16avel tschentaner, muossa pia praticamein schon la fin dil svilup, buc in'etappa intermediara, silmeins en quels pèr plaids ch'ella cuntegn.

Per l'argumentaziun davart il svilup dil romontsch ein ins pia era dependents per quella perioda da funtaunas indirectas. Persuenter han ins lu in pulit tec dapli funtaunas indirectas a disposiziun per quei temps che per las periodas da tochen da cheu. Quei ves'ins gia sin fundament da l'ediziun dils documents el *Bündner Urkundenbuch*. Igl emprem tom da quell'ovra va da 390 tochen 1200, cuarcla pia 810 onns. Il secund tom da quell'ovra va lu mo da 1200-1273; en quei tom ein ins pia mo vegnius da tractar 73 onns. Il tierz va lu naven da 1273-

⁴ Aschia vegn p.ex. indicau *Statüts criminals da val Bregaglia 1597* (Bundi p.XI.48). Ei setracta denton d'ina translaziun fetg selectiva da quels statuts en bivian, fatga il 1928 da RUDOLF LANZ e publicada postum da ANDREA GRISCH ellas Annalas (AnSR 42, 1928, 121-132). Igl original ei per talian, cf. RODOLFO BIVETTI, *Statuti Criminali e Civil del Comune Grande di Bregaglia*, Quaderni Grigionitaliani 23 (1954/55) 173-180 cun continuaziuns en las annadas che suondan.

1303, pia aunc 30 onns. Il quart va da 1303-1327, pia mo aunc 24 onns, ed il 5avel tochen 1349, pia aunc 22 onns. Vitier vegn lu aunc, che pli e pli biars dils documents vegnan era screts el Grischun naven da 1200, ferton ch'ils biars documents dalla perioda tochen 1200 ein screts da canzlias imperialas ed autras d'ordeifer il Grischun, ni lu ella canzlia episcopala a Cuera dad uestgs ed administraturs tudestgs. Quei vul buc dir, ch'ei seigi vegniu scret mo a Cuera da quei temps, mo ils archivs dils auters loghens, surtut dallas claustras ni dils re-gents locals, ein praticamein tuts svani, ils biars barschai cun ina caschun ni l'autra. Naven da 1200 vegn la produenziun denton aschi gronda, che pli e pli biars documents metschan, era sche lunscho il bia ord quei temps ei era iu a piarder.

Quei diember da documents pli gronds e surtut scret el Grischun sez cuntegn lu era in mate-rial pli e pli vast. Tec a tec cumparan era loghens pli pigns els documents, buc savens, mo tuttina tscheu e leu el decuors dils temps. Auter che tier ils loghens currents, ch'han els documents in num latin pli u meins fix, vegnevan ils nums da loghens pli pigns duvrai memia darar en documents per survegnir fuormas fixas. Aschia prendev'ins mintgamai la fuorma ch'els vevan el lungatg plidau era els documents. Sche quella fuorma era semidada denter l'emprema gada ch'ins veva duvrau il num e la proxima gada ch'ins duvrava el 50 ni 100 onns pli tard, resorta quei era dils documents, ferton ch'ils nums pli currents mantegnan bunamein duront tut quei temps la medema fuorma.

In bi exempel per quei proceder different tier nums currents e nums nuncurrents en documents latins hai jeu anflau ell'Engiadin'aulta. Jeu hai secapescha era entschiet mia tscherca ell'Engiadin'aulta, perquei che lezza mantegn, sco detg, il latin sco lungatg dils documents duront quell'entira perioda. Characteristic pil puter, il lungatg da l'Engiadin'aulta, ei la midada da tut ils [ā] liungs en [ē] liung. Quei croda il pli fetg en egl tiels verbs sin -ar, sco far, ch'ha num fer el puter, ni 'cantar - chanter', 'Nadal - Nadel' e 'strada - streda' etc. Cun-quei che quei sun ei relativamin frequents el romontsch, croda quella specialitad putera era relativamein spert en egl.

Il svilup dad [ā] ad [ē] sto esser succedius denter 1250 e 1527. Da 1527 datescha igl em-prem text romontsch pli liung, secapescha screts en puter, e leu han ins gia [ē] en tuts quels cass. Tier quei text vegn jeu lu secapescha era aunc a vegnir. Denter 1250 e 1527 eis ei 277 onns. La damonda ei pia, schebein ins sa buc datar il temps da quella midada empau pli exact.

Da quella midada dad [ā] liung ad [ē] liung ein denter auter era ils nums da dus vitgs da l'En-giadin'aulta pertuccai, numnadamein *Chamuēs-ch*, buc *Tgamúæstg, sco ils Surs. pronun-zian, e *Champfèr*. Chamues-ch vegn avon relativamein savens en documents latins en quella perioda, l'emprema gada **1293** ella fuorma **Gamogasco**, pia cun <a>. Il bia vegn el screts cun C- inicial, tscheu e leu era cun K-, schizun en documents latins. **1400** ha el aunc adina num **Gamogaschg**, cun <a>, 1495 *Gamagaschg* e 1514 *Kamagast*, aunc adina cun <a> ella silba accentuada. Uss entscheiva ei lu a vegnir scars cul temps per quella midada dad [ā] ad [ē]; 1527 vein nus gie igl prem text puter ch'ha trasatras [ē]. **1587** vein nus denton aunc inaga **Camogasc** en in text latin, e quei sa lu buc constar pli; da quei temps sto igl [ā] esser semidada dadit en [ē], sco quei resorta dils texts puters vegls. Effectivamein vegn quei num avon en in text romontsch pli vegl che quei datum, ella 'Cronica' da **1578**, e leu ha el num **Chiamueschg**, segir culla medema pronunzia sco ozildi.

Igl ei pia clar, che la tradiziun latina da quei num suonda buc il svilup dad [ā] ad [ē]. Ella suonda dil reminent era buc dus auters svilup fonetic che sto ver giu liug enzacu el decuors dil temps. In da quels ei l'eliminaziun dil [g] intervocalic. Naven da 1293 tochen 1587 resta quel intacts el num latin, ferton ch'el maunca el num romontsch *Chamues-ch*. In -g- intervocalic croda denton el romontsch gia ditg avon 1200; ella versiun interlineara da Nossadunnaun ei gie era il [k] intervocalic gia svanius en certs cass. Tier quei num eis ei plinavon gnanc detg, ch'el hagi insumma cunteniu enzacu in -g- en quei liug. Forsa ei il <g> era mo vegnius secundarmein sin basa d'ina etimologia docta ni d'ina associaziun ella fuorma latina. Plinavon vegn il num screts cun <G>, <C> e <K> a l'entschatta denton mai cun <Ch> per indicar il [č]. Auters nums, meins frequents, han denton da quei temps emprovas dad indicar la pronunzia speciala da [č] inicial. Tier Tschlin s'auda p.ex. in uclaun cun num **Chafalur**. Quel ei casualmein numnaus gia pli baul en texts latins. Las fuormas ein *Celflure* 1210, *Chafalur*, sco ozildi, schon 1220, e *Shampfalur* 1249. Igl ei clar che quei ei emprovas dad indicar quei sun [č] a l'entschatta dil num, ch'ins saveva aunc buc propi, co scriver. Ella varianta latina da 'Chamues-ch' ei quei mai vegniu empruau. Quei num ha pia ina fuorma relativamein fixa els documents e reaguescha buc sin midadas dalla pronunzia el lungatg plidau.

Auter vesa la caussa lu ora tier *Champfèr*. Ferton che Schorta numna per Chamues-ch 17 exempels da quei num en quella perioda, quei ch'ei segir aunc buc tut ils exempels ch'ei dat effectivamein duront quei temps, indichescha el per Champfèr mo gest 4 ed in aunc pli vegl. Il pli vegl datescha da **1139** ed ha num **Campofare**. Il proxim ei buc da datar exact, deriva denton dalla mesadad dil 14avel tschentaner, pia ca.1350, ed ha la fuorma *Campfar*. Il proxim datescha da **1471** ed ha la fuorma **Champher**, cun <p-h> scrivev'ins da quei temps era el tudestg la cumbinaziun da suns [pf]. Da quei temps vegn era gia scret il [č] cun <ch>. 1519 vein nus la fuorma *Chamfer*. Naven da 1552 dat ei tscheu e leu en texts latins puspei la fuorma *Campfarro*, pia la fuorma veglia latina. Quella ei d'engraziar als humanists ladins sco Lemnius, Travers e Chiampell, che savevan lu puspei aschi bein latin ed enconuschevan era la tradiziun latina dils documents vegls. Tscheu e leu han ils humanists era creau novas fuormas. Aschia ha p.ex. Chiampell introduciu 1582 per *Chamues-ch* la fuorma *Campovastum* en sia 'Historia totius Raetiae', scretta per latin. La fuorma *Campovasto* ei lu vegnida introducida sco num ufficial en connex cun la moda italianisonta ed ei semantenida aschia tochen a l'entschatta da quei tschentaner. Ella vala aunc oz sco fuorma taliana dil vitg. Esser eis ei nuot auter ch'ina invenziun da Chiampell sin basa d'ina etimologia populara: 'Campovasto' vul dir "prau vast". Aschia ha quei vitg denton segir mai giu num.

Mo anavos tier *Champfèr*. Sin basa da quels exempels dil num san ins tuttina dir cun segirtad, che quella midada dad [ā] liung ad [ē] liung era gia succedida igl onn 1471; schiglioc vess ins segir buc scret il num cun <e>. Ch'ella seigi effectivamein succedida denter 1350 e 1471 ei lu buc tschien per tschien segir; ei fuss teoreticamein era pusseivel, ch'ella ei succedida empau pli baul, ei denton aunc buc vegnida scretta entuorn 1350. Quei stuess ins lu aunc controllar cun auters nums. Da far fuss quei schon, mo ch'ins stuess lu encurir ensemble il material en in cudisch da 1100 paginas - tontas ha numnadamein il *Rätisches Namenbuch* II - e quei negin che fa bugen. Sin basa d'ina rimnada da tut ils exempels numnai leu, savess ins probablamein datar aunc in pulit tec pli exact quei svilup. Mo en scadin cass eis el succedius duront la perioda da 1250 tochen 1524, e fetg probabel entuorn 1400. Quei che distingua pia ozildi il puter da tut ils auters idioms, cun excepziun dil surmiran en certs cass,

denton buc en tuts, ei succediu en quella perioda; 1250 dev'ei aunc buc quella differenza denter ils idioms romontschs.

En pli bia detagls vi jeu buc ir cheu; ei va a mi en emprema lingia per mussar, co ch'ins sa argumentar els cass buc mo da quei, mobein era dad auters svilups fonetics ch'ei succedi en quella perioda el romontsch.

Cun quei tip d'argumentaziun san ins secapescha era mussar che biars auters svilups che distinguan el 16avel e 17avel tschentaner ils idioms ein succedi duront quei temps. Sin basa da quei san ins lu era era concluder, ch'il romontsch era entuorn 1250 aunc ualti uniforms en tuttas regiuns, sch'ins sa demussar, che praticamein tut las differenzas actualas ein succedidas pér suenter quella data.

Ei dat denton silmeins aunc in secund tip d'argumentaziun per svilups fonetics ch'ei succedi en quella perioda. Cheu prend jeu sco exempel ina dallas differenzas denter il ladin dad ina vart ed il sursilvan e surmiran da l'autra vart che croda forsa en egl il pli fetg, perquei ch'ella ei aschi frequenta. Quei ei igl <ü> ladin, p.ex. en *il mür*, surs. *il mir*, surm. cun ina diftongaziun supplemenara *igl meir*. Sin basa da quei secund tip d'argumentaziun san ins demussar, ch'era il sursilvan sto ver pronunziau [ü], buc [i] en quellas fuormas. A Val S.Pieder dat ei in num local *Soladüra*, segir in num romontsch, probablamein „sola dira“. Nums sco *prau dir*, *plauca dira* anfl'ins en differents loghens. Usualmein sereferescha il 'dir' sin la sort pastg che crescha leu e che va buc bein da segar. Val ei ina colonia dils Gualsers da Valragn, sco nus vein viu, ch'ei vegnida fundada tenor il Handbuch der Bündner Geschichte entuorn 1350. Cu ch'ils Gualsers da Val han surprui quei num dils romontschs, era igl [ü] pia aunc semantenus el sursilvan, schiglioc vessan ils Gualsers numnau quei prau *Soladira', buc 'Soladüra'; ei han gie emprui il plaid dils Sursilvans. Ei dat enta Val aunc in ni l'auter auter num romontsch cun [ü], p.ex. *Cartüra*, ch'ha num ozildi en loghens romontsch *Cultira*; a Ruschein dat ei p.ex. quei num. In auter da quels ei *Cartütscha*, ch'ha nun a Sursaisa *Cartitscha* e vess num ozildi *Cartetscha* el sursilvan, cun ina midada supplementara, succedida viers la fin dil 17avel tschentaner. Il svilup dad [ü] ad [i] sa pia esser succedius sil pli baul ella secunda mesadad dil 14avel tschentaner el sursilvan. Cu ch'ils Gualsers ein vegni, vevan ils Sursilvans era aunc igl [ü] en tut quels plaids, sco ils ladins tochen sil di dad oz.

Quella argumentaziun san ins era duvrar per eruir la pronunzia da quei sun en autras regiuns ch'ils Gualsers han colonisau. Ad **Avras**_dat ei in num *Palü* "paliu", pia cun [ü] sco aunc ozildi el ladin. Il romontsch dad Avras veva pia era aunc [ü] dil temps ch'el ei vegnius germanisau. In auter num romontsch cun [ü] dad Avras ei *Glüs*, quei che corrispunda a surs. *Clis*, ch'ei dat era a Ruschein. Da quels nums dat ein plinavon a **Tavau**; era leu dat ei in num *Palüda*, ed a Küblis *Caltüra*. Nums oriundamein romontschs ein denton scars a Tavau, quei che muossa lu tuttina era, ch'il liug era buc fetg cultivaus da quei temps. Daper tut nua ch'ils Gualsers ein pia vegni denter 1290 e 1350 vevan ils Romontschs da quei temps aunc igl [ü], buc mo en Val. Quella differenza denter ils idioms romontschs datescha pia sil pli baul dalla fin dil 14avel tschentaner.